

Analýza dispozitívu ako nadstavba diskurznej analýzy

Nina Cingerová, Filozofická fakulta UK, cingerova@fphil.uniba.sk

Katarína Motyková, Filozofická fakulta UK, motykova@fphil.uniba.sk

Kľúčové slová: diskurzna analýza, diskurzne praktiky, nediskurzne praktiky, analýza dispozitívu
Schlüsselwörter: Diskursanalyse, diskursive Praktiken, nicht-diskursive Praktiken, Dispositivanalyse

Práce M. Foucaulta otvorili v druhej polovici 20. stor. cestu k zlomu v rámci spoločenskovedných disciplín. Centrálnym pojmom tohto zlomu sa stal pojem *diskurz*, ktorý umožňoval zaoberať sa procesmi výstavby kolektívnych systémov vedenia o jednotlivých skupinách, udalostiach a spoločnosti. Kým diskurznej analýze ako analytickej stratégii sa venuje široký korpus prác a stala sa uznávaným smerom v rámci spoločenských vied, so strategickou analýzou, ktorá nás bude zaujímať v predmetnej štúdiu – analýzou dispozitívu – je spojených neporovnateľne menej prác, čo súvisí aj s tým, že samotný Foucault sa systematickému opisu postupu pri analýze v svojej spisbe nevenuje. Cieľom daného článku je načrtnúť kontúry uvedenej problematiky a poukázať na možnosti aplikácie tejto stratégie pri spoločenskovednom výskume.

Pri uchopovaní pojmu dispozitív sa vychádza z definícií jeho pôvodcu, M. Foucaulta. V jeho spisbe sa zvykne vydeľovať obdobie archeologické, genealogické a etické, pričom ako jeden z dištinktívnych prvkov vystupuje aj meniaci sa pojem diskurzu, či skôr jeho postavenie vo vzťahu k iným entitám.¹ V knihe *Les Mots et les Choses: Une archéologie des sciences humaines* (Foucault 1987, 2000), ale aj v knihe *L'Archéologie du savoir* (Foucault, 2002) zaujíma centrálnu miesto *diskurz*, ktorý Foucault chápe ako „skupinu výpovedí, pokiaľ patrí ke stejné diskurzívne formaci [...], je tvoren omezeným počtom výpovedí, pre než môže byť definován soubor podmínek jejich existence“ (Foucault, 2002, s. 180). Diskurz sa pritom nechápe ako súbor znakov (označujúcich prvkov, ktoré odkazujú k obsahu alebo k reprezentáciám), ale skôr ako súbor „praktik, které systematicky vytvářejí objekty, o nichž se mluví“ (Foucault, 2002, s. 78-79), teda je konštruujúcou silou. Napriek tomu, že Foucault tu zohľadňuje aj nediskurzívne prvky (inštitúcie, politické a ekonomické udalosti, praktiky, procesy a iné), ktoré zohrávajú svoju úlohu pri konkrétnej analýze, stále ich definuje vzhľadom na centrálny pojem , pojem diskurz (Dreyfus, Rabinow, 2002, s. 110-115). Ten zostáva viazaný, v svojich prejavoch/manifestáciách, na oblasť vypovedaného/vypovedateľného. Vo svojich prednáškach vydaných pod názvom *Le Pouvoir psychiatrique* (1973-74) vystupuje diskurz vo vzťahu k disciplinárnej, represívnej moci, dispozitívu. V knihe *Surveiller et punir: Naissance de la prison* (Foucault, 2000), ukázkového príkladu aplikovania genealogickej metódy, sa diskurz spolu s nediskurzívnymi praktikami už zastrešuje pojmom dispozitív a moc vystupuje do popredia ako produktívna, kreatívna veličina (Foucault, 1978, s. 199-216). V rozhovore s Alainom Grosrichardom Foucault chápanie dispozitívu upresňuje nasledovne: „Dispositív je heterogénny súbor, ktorý zahŕňa diskurzy, inštitúcie, architektúru, nariaďujúce rozhodnutia, zákony, administratívne opatrenia, vedecké výpovede, filozofické, morálne alebo filantropické teorémy, v krátkosti: všetko vypovedané, rovnako ako všetko nevypovedané. To sú prvky dispozitívu. Dispositív si predstavme ako sieť, ktorá vzniká, ak prepojíme tieto prvky.“ (Foucault, 1978, s. 119-120) Dispositív je totiž podľa

Foucaulta nielen a) súborom, ktorý pozostáva z rôznorodých prvkov, ale b) „sietou“, ktorá ich združuje. Tak by napríklad Sanovia vo filme *Bohovia sa museli zbláznit'* (1981) museli poznať, do akých (strategických) vzťahov patrila coca-colová fľaša, ktorú jedného dňa akýsi pilot vyhodil z lietadla, aby ju mohli identifikovať ako objekt, ktorý predstavovala predtým, než dopadla na zem. Museli by identifikovať princíp západnej utilitárnej spoločnosti, dispozitív konzumu, aby dokázali odhaliť pôvodnú hodnotu tohto predmetu a funkciu nielen primárnu (sklená nádoba na uchovávanie tekutiny určenej na uhasenie smädu), ale aj estetickú a symbolickú. Na to by však museli poznať inštitúcie, zákony, pravidlá, diskurzívnu prax (všetko povedané/povedateľné) i konanie spojené s týmto predmetom a inými predmetmi patriacimi do tejto kategórie. No a prirodzene, museli by poznať vzťah, ktorý medzi jednotlivými časťami existuje.

Pokiaľ ide o systematické ozrejenie modelu dispozitívu a jeho analýzy, Foucaultov opis je veľmi skúpy. Pri doplnení jeho úvah sa preto ďalej oprieme o rozpracovanie pojmu predstaviteľom tzv. Duisburskej školy - S. Jägerom, ktorý dispozitív vizualizuje ako model s tromi skupinami prvkov: diskurzívnymi praktikami, nediskurzívnymi praktikami a materializáciami.² Prvé vymenované sú sprostredkované jazykovou praxou, druhé vymenované sa vymedzujú ako konanie (action), materializácie predstavujú prvky, ktoré sú vytvorené nediskurzívnou praxou (Jäger, Maier, 2010, s. 56). Prv, než pokročíme v našich úvah o analýze dispozitívu, považujeme za potrebné zastaviť sa na tomto mieste a pripomenúť, že samotné rozlišovanie diskurzívnych a nediskurzívnych praktík sa považuje za jednu z najdiskutovanejších tém v rámci diskurzívnych štúdií a funguje tiež ako jeden z dištingtívnych prvkov pri rozlišovaní jednotlivých škôl. Signifikantné je, že D. Wrana a A. Langerová v svojom článku venovanom problematike hraníc diskurzu poznamenali, že ak by diskurzívni analytici pre nediskurzívnych analytikov vypísali kvíz, začínal by sa otázkou: čo sú to nediskurzívne praktiky (Wrana, Langer, 2007).

Pri pohľade na Jägerov model sa ponúka otázka, či máme konanie, per definíciu, vnímať ako prax, ktorá nie je dôsledkom diskurzu, neprispieva k jeho modifikácii či stabilizácii, ako prax, ktorá existuje mimo diskurzu, či presnejšie povedané, aj mimo diskurzivitu ako poľa *prebytku významu* (surplus of meaning), ktorý (v určitom období) uniká zdanlivo nekonečným procesom signifikácie v rámci diskurzu a je nutným terénom pre konštituovanie každej sociálnej praxe (Laclau, Mouffe, 2001, s. 111). Z nemeckej verzie state, ktorá upresňuje, že „do konania je transportované poznanie, predchádza ním poznanie a je vedením“ (Jäger, 2006, s. 108), je zrejmé, že tento pohľad by bol chybný, jeho potenciálne významotvorný/významonosný rozmer sa nepopiera. K definícii charakteru interakcie pritom pristupujú veľmi opatrne. Nie je vzťahom determinácie ani výrazu, nemusíme najprv nadobudnúť poznanie, potom konať a materializovať ho v podobe konkrétneho objektu, skôr sa chápe v metaforách toku. Spolu s diskurzívnymi (jazykovými) praktikami a materializáciami, ktoré sú hmatateľným výsledkom konania, predstavujú nediskurzívne praktiky „rotujúci kruh“. Jeho analýzu chápe S. Jäger a F. Maierová ako „preklad nediskurzívnej praxe a materializovaného vedenia do diskurzívneho vedenia“ (Jäger, Maier, 2010, s. 56-57). Čo sa tu teda dostáva do popredia je vzťah medzi významotvornými diskurzívmi, ktoré nám dovoľujú vnímať manifestácie, prvky vytvorené nediskurzívnou praxou (Jäger, Maier, 2010, s. 57).

Nevystačili by sme si však pri analýze so širokým chápaním diskurzu, takým, ktorý by zahŕňal všetky procesy produkcie významu? Potrebujeme naozaj vymedzovať jednotlivé skupiny v rámci „heterogénneho súboru“? E. Laclau a Ch. Mouffová rozdelenie na diskurzívne štruktúry a nediskurzívne štruktúry napríklad nerobia. Tvrdia: „[...] ak podrobíme analýze tzv. nediskurzívne komplexy [...], nájdeme viac či menej komplexnejšie formy diferencných pozícií medzi objektmi, ktoré nevyplývajú z nevyhnutnosti vonkajšej vo vzťahu k systému, ktorý ich štrukturuje a ktoré

preto možno považovať za diskurzívne artikulácie“ (Laclau, Mouffe, 2001, s. 107). Diskurz je v ich chápaní štrukturovaný celok, ktorý je výsledkom artikuláciej praxe. Tú je vnímaná ako každá (!) prax, ktorá stanovuje vzťahy medzi elementmi tak, že je ich identita v dôsledku artikulácie modifikovaná (Laclau, Mouffe, 2001, s. 105).

Výhodou riešenia Laclaua a Mouffovej je, že Jägerove kategórie – texty, konanie a objekty - sa dostávajú pod spoločnú strechu „označujúceho“ a význam, ktorý nadobúdajú pod spoločnú strechu „označovaného“³. Nevýhodou je však nezohľadnenie rozdielnej povahy napísaného, videného a počutého⁴. To je jeden z dôvodov prečo sa nazdávame, že je vhodné uvažovať osobitne o praktikách sprostredkovaných jazykom a osobitne o praktikách, ktoré nemajú jazykový charakter. Tieto kategórie vnímame pritom ako formálne kategórie, ktoré majú význam z hľadiska analýzy – môžu vystupovať v kombinácii, no majú svoju vlastnú podobu a riadia sa svojimi vlastnými zákonmi⁵.

Rozdiel medzi nediskurzívnymi a diskurzívnymi praktikami je teda v rámci analýzy predovšetkým rozdielom analytickým. Zdá sa, že táto otázka, otázka hranice, nebola natoľko dôležitá ani pre Foucaulta. Vo vyššie citovanom rozhovore na otázku, či sa nediskurzívne v dispozitíve vyskytuje inak ako v podobe inštitúcie, pričom sa mu pripomína, že inštitúcia má predsa „evidentne diskurzívnu povahu“, odpovedá: „Pre mňa, za mňa. Ale pre to, čo od dispozitívu chcem, nemá takmer žiaden význam, aby sme rozdelili: toto je diskurzívne a toto nie. [...] Nemyslím si, že je dôležité to rozlišovať, keďže môj problém nie je problémom lingvistickým.“ (Foucault, 1978, s. 125) Zdá sa, že to čo bolo naozaj dôležité a to, na čo by sme chceli poukázať v tejto štúdii, je to, že do centra pozornosti sa na rozdiel od diskurzívnej analýzy, ktorá skúma pravidlá, na základe ktorých vznikajú výpovede o udalostiach/osobách/fenoménoch atď., dostávajú vzťahy, ktoré medzi týmito heterogénnymi (v svojich prejavoch, fakticite i následkoch) prvkami vznikajú. Pri analýze diskurzu si kladieme otázku: čo (aký diskurz) sa v spoločnosti hýbe? Ako sa tento diskurz hýbe a ktorým smerom? Pričom analytik dispozitívu sa pýta, čo tento pohyb umožnilo a o aký pohyb ide? Tu vzniká priestor pre detekciu, abstrahovanie pomyslenej siete, ktorá sa napína medzi jednotlivými prvkami dispozitívu, a ktorá podlieha v priebehu analýzy odhaleniu. Foucault hovorí o „povahe spojení“ (Foucault, 1978, s. 120). A dodáva: „Určitý diskurz môže vystupovať v polohe programu inštitúcie, neskôr naopak ako prvok, ktorý umožňuje ospravedlnenie alebo maskovanie určitej praktiky, ktorá mlčí, či slúžiť ako sekundárna reinterpretácia tejto praktiky, dovoľujúca jej prístup k novému poľu racionality.“ (Foucault, 1978, s. 120) Dôležité je, čo Foucault dodáva k definícii ďalej v rozhovore. Dispozitívy považuje za formácie, ktorých hlavná funkcia spočíva v tom, že v určitom historickom období reagujú na vzniknutú potrebu (urgence). (Foucault, 1978, s. 120) Dispozitívy majú teda strategickú povahu, predstavujú „stratégie pomerov síl, ktoré podporujú typy poznania a sú nimi podporované“ (Foucault, 1978, s. 123)

Na objasnenie vyššie povedaného, uvádzame nasledujúci konkrétny príklad⁶. V období po boľševickom prevrate 1917 (bod zlomu, vznik potreby) sa zásadným spôsobom mení dispozitív cirkvi/náboženstva. Pri jeho výskume by sme zobrali do úvahy všetky diskurzívne praktiky. Tie by pozostávali jednak z diskurzov špeciálnych (odborné diskurzy spoločenských a humanitných vied), jednak z diskurzov verejných, teda recipovaných širokými vrstvami obyvateľstva a boli by analyzované vo vzťahu k nediskurzívnym praktikám (napr. činnosti, ktoré museli predstavitelia duchovenstva vykonávať, odhaľovanie relikvií v pravoslávnych chrámoch, protináboženské karnevaly, správanie obyvateľstva v chráme/pri chráme, súdy atď.) a ich manifestácií/objektívizácií (normy ako daňová legislatíva, dekréty, zákon o sociálnom poistení, anketový lístok pri sčítaní obyvateľstva, formuláre, ktoré slúžili na kategorizáciu obyvateľstva -

napr. tzv. *lišencov*⁷, spôsob obliekania, zbavovanie chrámov náboženskej symboliky, akty fyzického násillia, tresty atď.). Tieto všetky prvky sa podieľali na formovaní rôznych subjektivizácií – napr. *nepriateľ ľudu*. V prípade daného dispozitívu tak môžeme hovoriť o akejsi strategickej logike, ktorá zavádzala opozície legálny/nelegálny, sakrálny/profánny, nepriateľ/priateľ, humánny/nehumánny, sloboda/nesloboda, staré/nové atď. Analýza dispozitívu nám otvára priestor zahrnúť do analýzy aj spoločenskú príležitosť a následné (strategické) formovanie infraštruktúry – dispozitívu. Vzťahy medzi jednotlivými elementmi neboli počas sovietskeho obdobia stabilné a tesne súviseli s dobovou strategicou logikou. Tak napr. v období Veľkej vlasteneckej vojny sa mení dispozitív, predstavitelia duchovenstva majú povolený vstup do takých oblastí života, kde dovtedy vstúpiť nemohli (napr. v rámci zahraničnej politiky), stávajú sa nositeľmi sovietskych vyznamenaní atď. Do popredia vystupuje tiež logika delenia na opozíciu pokrokový/zaostalý – *Zväz militantných bezbožníkov* nahrádza intelektuálnejšie orientovaná inštitúcia *Znanije*.⁸

Vráťme sa na záver k nášmu úvodnému príkladu s coca-colovou fľašou vo filme *Bohovia* sa museli zblázniť. Dopadom na zem sa stala z predmetu konzumu, nepotrebného obalu, odpadu, ktorého sa ktosi zbavil, cenným darom od bohov, a v priebehu niekoľkých sekúnd nadobudla celkom inú hodnotu i identitu.⁹ Položme si otázku, či to, ako konštruujeme nové príbehy okolo nami nájdených vecí, o ktorých dispozitíve nič netušíme, nevyvedá viac o našom dispozitíve, strategickej infraštruktúre nášho poznania. Fľaša vnímaná ako dar od bohov hovorí o spoločnosti Sanov oveľa viac ako Sanom o spoločnosti, ktorá fľašu vyrobila/vytvorila.

Poznámky

¹ Pri chronológii vzťahov diskurzu k iným entitám vychádzame z RUOFF, M.: *Foucault-Lexikon. Entwicklung – Kernbegriffe – Zusammenhänge*. 2., durchgesehene Auflage. Paderborn: Wilhelm Fink Verlag. 2009, s. 93-96.

² Åkerstrøm v svojej stati o dispozitíve hovorí o diskurze, technológiách samého seba, architektúre a inštitúciách. Por. ÅKERSTRØM, N.: *Discursive Analytical Strategies. Understanding Foucault*, Koselleck, Laclau, Luhmann. Bristol: The Policy Press, 2003, s. 28.

³ Por. v tejto súvislosti semiologický prístup J. Caborna. CABORN, J.: *On the Methodology of Dispositive Analysis*. In: *Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines*. 1 (1), s. 115-123.

⁴ A. D. Bührmannová a W. Schneider sa v tejto súvislosti pýtajú: „Nevzniká nebezpečenstvo, že sa potlačia v svojej fakticite a evidencii pre dotyčné subjekty dôsledky diskurzívnych procesov, ich materiálne a symbolické objektivizácie, ktoré sa manifestujú v spoločenských inštitúciách ako aj v na nich orientovaných procesoch spoločenskej výmeny?“. Por. BÜHRMANN, A. D., SCHNEIDER, W.: *Vom Diskurs zum Dispositiv. Eine Einführung in die Dispositivanalyse*. Bielefeld: transcript Verlag, 2008, s. 46.

⁵ Por. v tejto súvislosti: DELEUZE, G.: *Foucault*. Preložil Ć. Pelikán. Praha : Herrmann a Synové, 1996, s. 74-76.

⁶ K diskurznej analýze pravoslávnej cirkvi a pravoslávia por. CINGEROVÁ, N.: *Cesty k chrámu. Ruská pravoslávna cirkev a pravoslávie v predstavovom a postsovietskom diskurze*. Diplomová práca. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2012.

⁷ Osoba zbavená volebného práva v súlade s Ústavou RSFSR z roku 1918.

⁸ Porovnaj napríklad analýzu dispozitívu inštitucionálneho rasizmu v JÄGER; S, JÄGER M.: *Deutungskämpfe. Theorie und Praxis Kritischer Diskursanalyse*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007, s. 95-108.

⁹ Podobným prípadom je náčelnícka členka Aztékov, ktorú v svojej štúdií spomína S. Jäger a S. Maierová. Por.: JÄGER, S., MAIER, F.. Theoretical and methodical aspects of Foucauldian critical discourse analysis and dispositive analysis. In: *Methods of Critical Discourse Analysis*. Second Edition. Edited by R. Wodak, M. Meyer. Los Angeles; London; New Delphi; Singapore; Washington DC : Sage Publications, 2010 s. 60-62.

Použitá literatúra

- ÅKERSTRØM, N.: *Discursive Analytical Strategies. Understanding Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann*. Bristol: The Policy Press, 2003.
- BÜHRMANN, A. D., SCHNEIDER, W.: *Vom Diskurs zum Dispositiv. Eine Einführung in die Dispositivanalyse*. Bielefeld: transcript Verlag, 2008.
- CABORN, J.: On the Methodology of Dispositive Analysis. In: *Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines*. 1 (1), s. 115-123.
- CINGEROVÁ, N.: *Cesty k chrámu. Ruská pravoslávna cirkev a pravoslávie v predstavovom a postsovietskom diskurze*. Diplomová práca. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2012.
- DELEUZE, G. *Foucault*. Praha : Herrmann & Synové, 1996.
- DREYFUS, H. L. a P. RABINOW: *Michel Foucault. Za hranicami strukturalizmu a hermeneutiky*. Praha: Hermann a synové, 2002, s. 110-115.
- FOUCAULT, M.: *Archeologie vědění*. Praha : Hermann a synové, 2002.
- FOUCAULT, M.: *Slová a veci : Archeológia humanitných vied*. Bratislava : Pravda 1987, aj Bratislava : Kalligram, 2000.
- FOUCAULT, M.: *Dozerať a trestať : Zrodzenie väzenia* . Bratislava : Kalligram, 2000.
- FOUCAULT, M.: Ein Spiel um die Psychoanalyse. In: Foucault, M.: *Dispositive der Macht. Michel Foucault über Sexualität, Wissen und Wahrheit*. Berlin: Merve Verlag, 1978, s. 118-176.
- FOUCAULT, M.: Mächte und Strategien. Antwort auf Fragen der Zeitschrift „Les revoltes logiques“. In: Foucault, M.: *Dispositive der Macht. Über Sexualität, Wissen und Wahrheit*. Berlin: Merve Verlag. 1978, s. 199-216.
- JÄGER, S., MAIER, F.. Theoretical and methodical aspects of Foucauldian critical discourse analysis and dispositive analysis. In: *Methods of Critical Discourse Analysis*. Second Edition Edited by R. Wodak, M. Meyer. Los Angeles; London; New Delphi; Singapore; Washington DC : Sage Publications, 2010, s. 34-62.
- JÄGER, S., MAIER, F.: Theoretical and methodical aspects of Foucauldian critical discourse analysis and dispositive analysis. In: *Methods of Critical Discourse Analysis*. Second Edition. Edited by R. Wodak, M. Meyer. Los Angeles; London; New Delphi; Singapore; Washington DC : Sage Publications, 2010.
- JÄGER, S.: Diskurs und Wissen. Theoretische und methodische Aspekte einer Kritischen Diskurs- und Dispositivanalyse. In: *Handbuch sozialwissenschaftliche Diskursanalyse. Theorien und Methoden*. Band 1. 2., aktualisierte und erweiterte Auflage. Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2006, s. 83-115.
- JÄGER; S, JÄGER M.: *Deutungskämpfe. Theorie und Praxis Kritischer Diskursanalyse*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007, s. 95-108.
- LACLAU, E., MOUFFE, Ch.: *Hegemony and Socialist Strategy : Towards a Radical Democratic Politics*. (Second Edition). London, New York : Verso, 2001.
- WRANA, D., LANGER, A.: An den Rändern der Diskurse. Jenseits der Unterscheidung von diskursiver und nicht-diskursiver Praktiken. In *Forum Qualitative Sozialforschung* [online]. Vol.

8, No. 2 (2007) [cit. 10.12.2013]. Dostupné na internete: <<http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/253/557>>.

Pri preklade citácií z anglickej a nemeckej literatúry ide o preklady autorov state.

Resumé

Michel Foucault formulierte in seiner zweiten s.g. genealogischen Forschungsepoche einen neuen Begriff – das Dispositiv. In unserer Studie stellen wir die Definitionen/en von Dispositiv bei Foucault und anderen Diskursanalytikern vor und machen auf die Notwendigkeit einer Dispositivanalyse aufmerksam, wobei wir am Beispiel der Kirche und Religion zur Zeit der Sowjetunion zu erklären versuchen, wann diese Strategie bei der Analyse angebracht wäre.